

Az első vizsgálat alkalmával azonnal feltűnt, hogy a két széles oldalon kevesebb és nagyobb, gömbölyűbb jelek vannak, míg a két keskeny oldal sűrűbben teleírt és talán emiatt szűkebbek is a jelek. Első látásra a nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratait idézték, összehasonlítva a két emlék jeleit megfigyeltem, hogy vannak egymáshoz hasonló és eltérő jelek, de — nem lévén nyelvész — ennél tovább nem folytattam az ez irányú kutatást. Feltételezem, hogy ezen a tűtartón — a rovásjelek számából, egyes jelek többszöri ismétlődéséből kiindulva — hosszabb és értelmes szövegnek kell lenni valamilyen nyelven.⁵ Találgatások helyett 1983 májusában két rovásírással is foglalkozó szakembernek átadtam a leletet nyelvészeti feldolgozásra.⁶

A szarvasi tűtartó rovásírással felirata miatt emelkedik ki az avar kori leletek sorából, bizonyítva azt, hogy az avar korban volt írás, rovásírás formájában (sajnos, könnyen pusztuló anyagon: fa, csont), és ezt nem csak az előkelők használták, amit jelen bemutatott lelet is bizonyít. A nyelvész szakemberek vizsgálatának eredményétől függetlenül a mai napig ez az egyetlen nyelvemlékünk (összefüggő szöveg), mely az avarkorból származik, bármilyen nyelven íródott is.

A tűtartó korát a temető egészét tekintve lehet meghatározni, az eddig feltárt 413 sír leletei alapján megállapítható, hogy a 67. számú sír olyan temetőrészben helyezkedett el a keleti oldalon, melynek sírjaiban a VII. század végére, de többségében a VIII. század közepére utaló tárgyakat találtunk. Ezek alapján a tűtartó korát a VIII. század első felére keltezem.

Róna-Tas András

A SZARVASI TŰTARTÓ ROVÁSÍRÁSOS FELIRATÁRÓL

A felirat az első egyértelmű bizonyítéka annak, hogy az ún. „késő avar” korszakban a Kárpát-medencében élő lakosság *egy csoportja* írást használt. A tűtartót Juhász Irén felkérésére¹ két ízben vizsgáltam meg. Második ízben egy 1 : 25-ös nagyítású mikroszkóp segítségével, amely az esetek 95 %-ában lehetővé tette a szándékosan karcolt vonások elválasztását a csont repedéseitől és sérüléseitől. Az így kapott eredményt összevettem a Váradi Zoltán által készített kitűnő minőségű fotókkal. Az ennek alapján elkészült rajz néhány helyen eltér a Juhász Irén rajzától és ez természetesen befolyásolja a paleográfiai elemzést. Első feladatomnak nem a „megfejtést”, hanem az *írástani rekonstrukciót* tartottam. Az írás ugyanis gyakorlott kézre vall, ezért a betűk egyedi változatai és a különböző

⁵ Az eddig ismert avar kori rovásjeleket tartalmazó tűtartók közül a szarvasin van a legtöbb jel. Az avar kori tűtartó kérdésével LÁSZLÓ GYULA és ERDÉLYI ISTVÁN foglalkozott behatóbban, e közlemény keretében nem kívánok kitérni kutatásaik ismertetésére.

⁶ A két szakember, VÁSÁRY ISTVÁN, az ELTE Turkológiai Tanszékének tanára és RÓNA-TAS ANDRÁS, a JATE Altaisztikai Tanszékének tanára. Mindkét professzor rendelkezésre bocsátottam a tárgyat a szarvasi Tessedik Múzeumban tanulmányozásra, megfelelő minőségű és méretű fotók kíséretében. 1983. szeptember 23-án a Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozata rendezésében megtartott bemutató előadás keretében beszámoltam a tűtartóról és a temető kronológiájáról, Róna-Tas András ismertette a tűtartón levő rovásírással szöveg megfejtésében az időpontig elért kutatási eredményeit.

¹ E helyütt is szeretném megköszönni Juhász Irén bizalmát és kollegiális segítségét. A tűtartót mindkét ízben szegedi munkatársaimmal együtt tekintettük meg. Vásáry István tőlünk függetlenül vizsgálta meg a feliratot és abban állapodtunk meg, hogy külön-külön dolgozzunk a megfejtésen.

betűk között különbséget kell tenni. A feliraton 20 különböző betűt és azok változatait tudtam elkülöníteni, egy esetben vitás maradt, hogy két szorosan egymás mellé írt betűről vagy egy betűről van-e szó. A szóelválasztó jel az esetek többségében egyértelmű. A húsz betű összesen hatvanszor fordul elő. Az írás jobbról balra halad és ez segített az oldalak sorrendjének megállapításánál. Az egyik oldal szövegét úgy karcolták, hogy a tárgyat megfordították. (Juhász I. ábrájának 4. sora ezért megfordítandó.) Sorszámozásom is eltér a Juhász Irén által adott sorrendtől.

A következő kérdés az volt, hogy a feltételezhető teljes ábécéből *hány betű szerepel* szövegünkben. A már ismert rovásírásos szövegekből vett hatvan betűs minták elemzése alapján arra az eredményre jutottam, hogy a teljes ábécé legkevesebb 25—27, legfeljebb 28—30 betűből állhatott az esetleges ligatúrák (betűkapcsolások) figyelmen kívül hagyásával. Ebből az következik, hogy a feliratból legalább 5, legfeljebb 10 betű hiányozhat. Ez valószínűsíti, de nem bizonyítja, hogy a magánhangzók nincsenek minden esetben kiírva.

Ezután ki kellett zárni annak a valószínűségét, hogy a felirat egyedi, esetleg távolból származó *import*. Az avar temetőkből már eddig is előkerültek tárgyak, melyeken néhány rovásjel volt látható. Ezek között két tütartó is van, az egyiket Jánoshalmáról (Szolnok megye, közölte *Erdélyi István*), a másikat Kiskörös-Csebepusztáról (Bács-Kiskun megye, *Török Gyula* közlése) ismerjük. E tütartókon azonban az olvasható rovásjelek száma olyan csekély, hogy nemhogy megfejtésük, hanem elemzésük is lehetetlen volt. Eddigi dilettáns „olvasatuknak” nincs tudományos jelentősége. Arra azonban elegendő alapot nyújtanak, hogy megállapíthassuk: a felirat nem elszigetelt, import jellege kizárható, az írás azonos, egy-két a szarvasi feliraton elő nem forduló betű megfigyelhető a jánoshalmi feliraton.

A már ismert írásokkal való *összehasonlítás* különös óvatosságot igényel. A már ismert, térben és időben figyelembe vehető írásrendszerekkel való összehasonlítás eredménye² az volt, hogy egy írás kivételével az összehasonlítható betűk száma tíz alatt van.³ Ez az egy írás a *nagyszentmiklósi aranykincsen* látható rovásírásos ábécé. A nagyszentmiklósi kincsen 12 felirat található, ezekben 22 fajta betű fordul elő, összesen 68 alkalommal. A két emlék betűfajtainak és betűmennyiségének száma nagyjából azonos, a szarvasi 20 betű hatvan alkalommal, a nagyszentmiklósi 22 betű hatvannyolc alkalommal fordul elő. A betűfajtaik közül *tizenhat* egyezik, a szarvasi feliraton két, esetleg három olyan betű van, amely nem fordul elő a nagyszentmiklósi kincsen, és a nagyszentmiklósi kincsen öt olyan betű van, amelyet nem találunk a szarvasi feliraton. Ez utóbbi öt betű közül négy kétszer, egy egyszer fordul elő, tehát a „ritkább” betűk közé tartozik. A viszonylag alacsony betűszámot tekintve (60, 68) a betűegyezősek magas száma kétségtelenné teszi, hogy azonos ábécéről van szó, a betűformák azonban arra nem nyújtanak elegendő alapot, hogy a két emlék feliratait *okvetlenül egyidejűnek* tartsuk. Paleográfiai okokból elképzelhető, hogy a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos szövegei lényegében azonos írással, de később íródtak.

A betűk előfordulási gyakorisága, a szövegek rövidsége és más okok miatt, igen korlátozott értékű eredményt ad. Tény azonban, hogy a nagyszentmiklósi kincs hat leggyakoribb betűje a szarvasi feliraton is a leggyakoribb betűk közé tartozik. Ez *valószínűsíti*, de nem bizonyítja, hogy a szarvasi és a nagyszentmiklósi feliratok nyelve azonos vagy hasonló szerkezetű.

² A számba jöhető eurázsiai írásrendszereknek nem csupán a kézikönyvekből ismeretes, ún. normalizált betűalakjaival vettem össze a szarvasi ábécét, hanem eredeti fényképek alapján változataikkal is. Külön tekintettel voltam az egyes írásrendszerek ismert belső kronológiai összefüggéseire.

³ Az összehasonlításnál külön tekintettel voltam az egyszerűbb és az összetettebb írásjelek hasonlóságára. Történeti okokból külön vizsgáltam az egykori kazár birodalom területéről származó és az utóbbi időben különösen gyarapodó feliratokat.

A nagyszentmiklósi kincsleletet 1799-ben találták meg, alig száz kilométerre a most előkerült szarvasi lelettől. Azóta könyvtárnyi irodalom foglalkozott a kincessel.⁴ A rovásírási feliratok megfejtését tudományos igénnyel egyedül Németh Gyula kísérelte meg, aki több ízben, legutoljára 1971-ben tette közzé megfejtési javaslatát. Németh Gyula a török nyelvcsaládba tartozó besenyő nyelv emlékének tartotta a nagyszentmiklósi kincs feliratait. Eredményét a nemzetközi tudomány általában nem fogadta el. Ezért szükségessé vált a nagyszentmiklósi kincs feliratainak felülvizsgálása. Legutóbbi bécsi tartózkodásom idején a Kunsthistorisches Museumban őrzött kincs feliratait R. Göbl professzorral, a kiváló paleográfussal, a bécsi egyetem Numizmatikai Intézetének vezetőjével együtt tanulmányoztuk. Megállapítható volt, hogy a feliratokról száz évvel ezelőtt készült, ún. Hampel-féle rajzok, amelyeken minden későbbi megfejtési kísérlet alapult, néhány helyen korrekcióra szorulnak. Új, közösen elért eredményeink az osztrák Tudományos Akadémia kiadásában fognak megjelenni. A rovásírási feliratok többsége — mint ezt többen feltételezték — neveket tartalmaz, ezért megfejtésük különleges módszertani nehézségekbe ütközik.

A nagyszentmiklósi kincsben két tárgyon van azonos, görög betűkkel írt görög nyelvű felirat. Egy tárgyon, a híres *Bujla*-csészén görög betűkkel írt nem görög nyelvű felirat található. A görög és a nem görög nyelvű felirat betűi paleográfaiilag egymástól lényegesen eltérnek. A nem görög nyelvű feliratot, korábbi sikertelen kísérletek után, 1917-ben, a keleti türk rovásírás egyik megfejtője, V. Thomsen próbálta megfejteni. Ezt többen bírálták, közülük Mladenov, Bang, Mavrovdinov, Pritsak és Erdal kísérletei mellett Németh Gyula értelmezései érdemelnek figyelmet. Legutóbb László Gyula a kincset két részre osztotta és úgy találta, hogy a görög betűs, nem görög felirattal ellátott *Bujla*-csésze és a rovásírási tárgyak nem egy készletbe tartoznak. Göbllal végzett vizsgálatunk egyik eredménye, hogy a *Bujla*-csésze feliratának elválasztása a rovásírási feliratoktól nem indokolt. A *Bujla*-feliratról itt most csak annyit jegyeznek meg, hogy két név (*Bujla*, *Botaul*) és egy cím (*zsupan* írva: *zoapan*) kivételével a többi szó eddigi — egymástól igen eltérő — megfejtései közül egyik sem teljesen meggyőző. E kísérletek abból indultak ki, hogy a szöveg török nyelvű, Németh besenyőnek, a többiek dunai bolgárnak tartották.

A szarvasi felirat sajátosságai közül elsőnek a felirat szerkezete tűnik fel. Az első három sor második szavai két azonos jelből állnak. Ezt az ismétlődő jelcsoportot x -nek jelezzük, míg az előttük és utánuk írt szövegegységeket az ábécé betűivel:

1. A x B
2. C x D
3. E x F
4. G

Az A, C és E betűkkel jelzett egységek egy-egy szóból állnak. Az x megfejtése megkockáztatható, mert az e szót alkotó két betű nemcsak a nagyszentmiklósi kincs felirataiban fordul elő, hanem a keleti türk rovásírásban és a székely—magyar rovásírásban is. Ez utóbbi kettő betűkészlete lényegesen eltér, azonban éppen e két betű hangértéke és alakja mind-

⁴ Az irodalomban tárgyalt kérdések közül csak a datálás kérdését emelném ki. Mértékadó szakemberek nézete is eltérő, érvek hangzottak el a 8., a 9. és a 10. századi keltezés mellett. A bizonytalanságnak több oka van. Mivel elrejtett kincsletről van szó a kísérő tárgyak hiánya nem teszi lehetővé az elrejtés idejének még hozzávetőleges megállapítását sem. A tárgyak különböző korúak, ezért formai elemzésük önmagában nem dönti el az egész kincsegyüttes korát. A kincsen átalakításokat végeztek. Bizonyos, hogy az övre erősítést szolgáló csatok később kerültek bizonyos tárgyakra. A rovásírási feliratok is későbbiek, mint a tárgyak, melyeken előfordulnak. A tárgyakon kifejezetten a keresztenségre utaló elemek vannak.

kettőben azonos, az első betű hangértéke *sz*, a másodiké *n*. A germán rovásírásban az első betű hangértéke *i*, a második azonban nem fordul elő. Feltételezve, hogy a magánhangzó nincs kiírva, a szó valószínű olvasata: *szén* (*sen*). Ez a „te” jelentésű török névmás. A „te” szó előtt az így megszólított istenségeket várhatjuk. Az A-val jelölt szó egytagú és -*n*-nel végződik, a C és E-vel jelölt szavak is egytagúak, mindkettő *sz-szel* végződik. A fentiekre alapítva megkíséreltem a szarvasi és a nagyszentmiklósi feliratok megfejtését. Megfejtésem néhány részletét nem tartom egyértelműen bizonyítotttnak, s mivel e helyütt a bizonyítás részleteibe nem bocsátkozhatom, ezt a közleményt kutatási beszámolóknak tekintem.

Néhány tényre azonban felhívnam azoknak a figyelmét, akik túl gyors eredményt várnak. A keleti türk rovásírásos feliratok dél-szibériai csoportját 150 évig nem sikerült megfejteni rövidségük miatt. Csak az igen hosszú mongóliai feliratok és az tette ezt lehetővé, hogy az egyik feliraton kínai szöveg is volt. A Bujla-felirat 57 írásjelből áll. Görög betűkkel van írva, s bár nem csak a görög betűket, de középgörög kiejtésüket is ismerjük, eddig nem sikerült a szigorúbb kritikát kiálló megfejtése. A dunai bolgárok török nyelvében volt egy tisztségnév-rész, amelyet nagyjából *icsirgü* alakban ma már rekonstruálni tudunk (jelentése „belső, udvari”). Ez nem csak görög írással, hanem szláv és latin írással is előfordul. A szláv formája *csorgou*, a latin írásos alakja *zergo*. Ha csak ez utóbbiak egyikét vagy akár mindkettőt ismernénk, a mögöttük megbújó török szó azonosítása aligha lenne lehetséges.

Összefoglalva: a szarvasi felirat a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos felirataival azonos ábécével íródott. Ennek az ábécének vannak közös vonásai a keleti türk rovásírással, de egészében igen távol áll tőle. Több közös jele van a kazár birodalomban talált és lényegében ugyancsak megfejtetlen rovásírásos feliratokkal. Egy-két feltűnő jel egyezése mellett azonban feltűnő eltérések is mutatkoznak. Ugyancsak lényeges eltérések vannak a nagyszentmiklós–szarvasi írás és a székely–magyar írás között. Valószínűsíthető viszont, hogy a szarvasi és a nagyszentmiklósi feliratok, ha nem is egykorúak, de egymáshoz közel állnak, és nagy esélye van annak, hogy azonos nyelven íródtak, mégpedig egy török nyelven.⁵

⁵ E kézirat nyomdába adásával egyidőben adtam át közlésre a szarvasi felirat paleográfiai rekonstrukcióját és egy megfejtési kísérletet tartalmazó cikkemet. A megfejtés során kisebb részletek módosultak, ezek azonban nem érintik a fenti közlemény érdemi mondanivalóját. A cikk a Nyelvtudományi Közlemények 1985. évi első számában fog megjelenni.